

ПІХОРОВИЧ Василь – старший викладач кафедри філософії, Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 37, пр. Перемоги, м. Київ, Україна, індекс 03056 (fanja.new@gmail.com).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3168-8704>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.15>

Бібліографічний опис статті: Піхорович, В. (2021). Виховання нової людини. Філософське та політико-економічне підґрунтя соціально-педагогічної доктрини колективізму. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 43, 109–120, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.15>

ВИХОВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ. ФІЛОСОФСЬКЕ ТА ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДОКТРИНИ КОЛЕКТИВІЗМУ

Анотація. *Мета статті – довести, що характерне для сьогодення філософської та педагогічної думки абстрактне протиставлення індивідуалізму та колективізму є контр-продуктивним як з теоретичної (тобто філософської та політекономічної), так і з практичної (соціально-педагогічної) позиції і не було ніколи притаманне ні класичній філософії, ні класичній педагогічній думці. Задля досягнення цієї мети у статті здійснена спроба простежити в найзагальніших рисах еволюцію теоретичних та практичних поглядів на питання виховання людської особистості та ролі колективу в цьому процесі. Окрема увага приділена аналізу поглядів М.Г. Чернишевського та А.С. Макаренка як найяскравіших представників теорії та практики колективістського напрямку в педагогіці, один із яких водночас був прихильником теорії «розумного егоїзму», а інший досягнув чи не найбільших в історії педагогіки успіхів у справі масового виховання всебічно розвинутої особистості. Дослідження спирається на класичну традицію, яку М.Г. Чернишевський охарактеризував як антропологічний **метод** у філософії. Автор не тільки не претендує на якусь **наукову новизну**, але і старається довести, що в таких галузях, як філософія, економічна наука, педагогіка, формальна гонитва за новизною часто приводить до бездумного заперечення старого, тобто невміння відрізнити те, що дійсно віджило своє, і класичне, тобто таке, що принципово не може застаріти. Такий підхід не веде до справді нового, а приводить як науковців, так і практиків до того, що вони знову і знову повторюють ті ж самі помилки, які давно були подолані в класичній традиції. Одним із яскравих прикладів таких помилок і є абстрактне протиставлення індивідуалізму та колективізму. Головним **висновком** цього дослідження є те, що насправді справжній колективізм є не що інше, як послідовно проведений індивідуалізм, а виховання справжньої, розвинутої індивідуальності, особистості можливо виключно тільки в правильно організованому колективі і через колектив.*

Ключові слова: виховання нової людини, індивідуалізм, колективізм, розумний егоїзм, політехнізм, самоосвіта.

PIKHOROVICH Vasil – Senior Lecturer at the Department of Philosophy, National Technical University "Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky", 37, Peremohy Ave., Kyiv, Ukraine, postal code 03056, (fanja.new@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3168-8704>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.15>

To cite this article: Pikhorovich, V. (2021). Vykhovannja novoji ljudyny. Philosofske ta politiko-ekonomichne pidgruntja socialno-pedagogichnoy doktriny kolektivizmu [Education of a new individual. Philosophical and political-economic ground for the socio-pedagogical doctrine of collectivism]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 43, 109–120, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.15>

**EDUCATION OF A NEW INDIVIDUAL.
PHILOSOPHICAL AND POLITICAL-ECONOMIC GROUND
FOR THE SOCIO-PEDAGOGICAL DOCTRINE OF COLLECTIVISM**

*Summary. The purpose of the article is to prove that the abstract contradistinction of individualism and collectivism, which is typical of today's philosophical and pedagogical thought, is counterproductive both from a theoretical (i.e., philosophical and political-economic) and practical (socio-pedagogical) point of view and has never been inherent neither in classical philosophy nor classical pedagogical thought. To achieve this goal, the article attempts to trace, in the most general terms, the evolution of theoretical and practical views on the education of the human personality and the role of the collective in this process. Particular attention is paid to the analysis of the views of M.G. Chernyshevsky and A.S. Makarenko as the brightest representatives of the theory and practice of the collectivist direction in pedagogy, one of whom, M.G. Chernyshevsky, was also a supporter of the theory of "reasonable egoism", and the other one, A.S. Makarenko, has achieved, perhaps, the greatest successes in the history of pedagogy in the mass education of a full-fledged person. The study is based on the classical tradition, which M.G. Chernyshevsky described as an anthropological **method** in philosophy. The author not only refuses to claim any **scientific novelty** but even tries to prove that in such areas as philosophy, economics, pedagogy, the formal desire for novelty often leads to a thoughtless denial of the old, i.e., it leads towards the inability to distinguish between what has really outlived itself and the classics, that is, something that, ultimately, cannot get old. This approach does not lead to anything truly new, moreover, it forces scientists and practitioners to repeat over and over again the same mistakes that have long been overcome in the classical tradition. A striking example of such mistakes is the abstract contradistinction of individualism and collectivism. Also, the main **outcome** of this study is that the true collectivism is nothing more than consistently pursued individualism, and the education of a real, developed individuality, personality, is possible only in a properly organized collective and through a collective.*

Key words: Education of a new person, individualism, collectivism, reasonable selfishness, polytechnicism, self-education.

Актуальність проблеми.

Сьогодні чи не аксіомою вважається, що колективізм є виключно характеристикою радянської епохи, а для сучасного суспільства і для капіталізму загалом характерний індивідуалізм. Відповідно автори, які виходять із цієї «аксіоми», і в основу педагогіки пропонують класти виключно так званий індивідуальний підхід. При цьому нерідко навіть ці ж автори можуть із не меншим захопленням говорити про необхідність виховання у школярів чи студентів «вміння працювати в команді», «корпоративної етики», не кажучи вже про те, що вони горою стоять за виховання у них патріотичних почуттів, любові до свого народу, рідної держави та інших далеких від індивідуалізму речей. При цьому ніяких суперечностей між такого роду рекомендаціями вони не відчують. Але ж суперечності при такому підході очевидні, тому варто розібратися і в тому, звідки вони беруться, яка їх природа і як вони вирішуються в теорії та на практиці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Дуже цікаве дослідження провели автори зі Львівського національного університету імені Івана Франка О.Т. Калиняк та А.Ю. Колядко. Вони вирішили перевірити вищезазначену «аксіому», сформулювавши її у вигляді робочої гіпотези. Авторі припустили, що в сучасному українському суспільстві сформувалися покоління, котрі, залежно від свого більшого чи меншого

радянського досвіду, по-різному інтерпретують важливість колективістських та індивідуалістичних цінностей» (Калиняк & Колядко, 2020, 42).

І дійсно, гіпотеза підтвердилася, але підтвердилася тільки частково. Дослідження «продемонструвало тенденції до зростання ваги індивідуалістичних цінностей зі зменшенням віку сучасних українців», проте, – пишуть далі зазначені автори, –

дослідження не дає підстав виокремити покоління, для якого були б притаманні лише індивідуалістичні або лише колективістські цінності: кожне із визначених поколінь цінує, хоча й різною мірою, як колективізм, так і індивідуалізм (Калиняк & Колядко. 2020, 42).

Іншими словами, протиставлення індивідуалізму і колективізму і, більше того, «прив'язка» цих феноменів до певної історичної епохи очевидно має відносний характер.

Це, звичайно, не означає, що така прив'язка взагалі ніякого значення не має і що вона зумовлена виключно «пострадянським синдромом» вітчизняних учених. Серед серйозних західних учених теж є такі, які напряму пов'язують індивідуалізм із капіталізмом, хоча, на відміну від пострадянських апологетів індивідуалізму та капіталізму, нічого хорошого в цьому не бачать. Як от, наприклад, Bromley (2019), автор книги «Власницький індивідуалізм: криза капіталізму», назва якої говорить сама за себе.

Багато західних учених, констатуючи як факт небезпеку для майбутнього від панування індивідуалізму в сучасному суспільстві, вважають, що на його місце має прийти «новий індивідуалізм», який би був позбавлений недоліків звичного ліберального індивідуалізму, тобто такого, який би дозволяв індивіду з усіма його особливостями органічно вливатися в соціальне життя (*Crespi & Martucelli 2017, 18*).

Зрозуміло, що і на Заході про індивідуалізм та колективізм пишуть не тільки серйозні дослідники, але і люди, робота яких полягає в тому, щоб не вирішувати проблеми, а скоріше їх затушовувати, робити вигляд, що проблеми як такої не існує.

Так, наприклад, деякі автори такого роду пов'язують колективізм та індивідуалізм із культурними особливостями різних країн чи регіонів. Так, на сайті проекту «Великопольська спільна справа» читаємо такі слова: «Прикладом індивідуалістичної культури є американська культура, а колективістичної – азійські культури, наприклад, японська, в'єтнамська або африканські культури» (Культурні відмінності, 2020).

Автори матеріалу рекомендують просто враховувати ці особливості державним структурам чи роботодавцям у процесі комунікації з представниками відповідних культур.

А, наприклад, австрійський журналіст Мельцер (2020) вважає, що потрібен здоровий баланс між колективізмом та індивідуалізмом.

Окремо хотілось би виділити погляди на співвідношення індивідуалізму та колективізму, які висловлюють сучасні дослідники педагогічної спадщини А.С. Макаренка, оскільки про нього буде йтися у нашій статті.

Так, молодий італійський дослідник творчості А.С. Макаренка Еміліано Меттіні впевнений, що існують певні цінності, які поєднують у собі колективізм та індивідуалізм. Серед таких він виділяє почуття громадянськості, яке, за його думкою, витікає із самоусвідомлення людиною себе як особистості, як самостійного, індивідуального члена суспільства (Меттіні, 2018, 146).

Один із відомих німецьких макаренкознавців Waterkamp (2018, 53) звертає увагу на те, що саме поняття колективізму та індивідуалізму, зокрема у зв'язку з розумінням спадщини А.С. Макаренка, завжди по-різному сприймалися на Заході і на Сході, а це означає, що дослідження цих феноменів у принципі неможливе поза історичним контекстом.

Магістр психології та педагогіки університету La Sapienza (Рим, Італія) Трифонова (2019) в своїй статті «Колективізм у радянській ідеології і в педагогічній системі А.С. Макаренка: порівняльно-зіставлювальний дискурс» дає непоганий

огляд різних стереотипів стосовно співвідношення колективного та індивідуального у радянській ідеології взагалі та в педагогічній доктрині А.С. Макаренка зокрема, а також різних підходів до критики цих стереотипів.

Всі ці різні і навіть, на перший погляд взаємовиключні підходи об'єднують одне – вони виходять із протиставлення колективізму й індивідуалізму як чогось очевидного і відрізняються тільки тим, що пропонують різні варіанти їх зовнішнього «сполучення».

Мета та основні завдання.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні думки про те, що абстрактне протиставлення індивідуалізму та колективізму, яке некритично приймають за вихідну точку своїх досліджень дуже багато сучасних фахівців у галузі педагогіки і суперечність між якими вони стараються подолати або хоча б якимось чином якось примирити між собою ці протилежності, насправді є хибним. У статті будуть приведені аргументи на користь того, що індивідуалізм не є і ніколи не був самостійною сутністю, а завжди виступав і продовжує виступати як форма прояву того чи іншого історичного типу колективності. Відповідно, педагогіка, яка не усвідомлює цього факту і нездатна перетворити ті об'єктивні форми колективності, які склалися в дану історичну епоху, на базу і інструмент виховання особистості, не може бути ефективною.

Для досягнення цієї мети сформульовані такі завдання:

- показати, що протиставлення колективізму та індивідуалізму носить не абсолютний, а відносний характер;
- продемонструвати, що таке протиставлення насправді не було характерним для класичної філософської та педагогічної думки;
- довести, що класична філософська та педагогічна думка рухалася в напрямі виявлення теоретичної та практичної основи “тотожності протилежностей” індивідуалізму та колективізму;
- виявити філософські та політекономічні засади концепції “розумного егоїзму” М.Г. Чернишевського та оцінити її соціально-педагогічний потенціал у сучасних умовах;
- на основі принципів, які будуть виявлені в процесі вирішення попередніх завдань, здійснити теоретичну обробку практичного досвіду А.С. Макаренка з метою актуалізації досягнутих ним результатів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

З давніх-давен вважалося, що річ це нехитра – створення людини. Береш і створюєш: за власним образом і подобою. Адаже так і робилося тисячоліттями: процес створення людини відбувався як процес простого відтворення.

І було неважливо, чи йдеться про бідних, діти яких росли як бур'ян, так само, як і їхні батьки чи дідусі-бабусі, чи про дворян або навіть царів-королів. Дворянських чи монарших діток, звичайно, старанно виховували, але за зразок брали зазвичай їх шляхетних предків. Тобто виходило те ж саме, що і у бідних – просте відтворення.

Ця традиція – шукати зразки для виховання нової людини у далекій минувшині – перекочувала і у буржуазну систему виховання. Навіть революції, які дощенту знищували підвалини «сивої давнини», надихалися при цьому ідеалами давнини ще «сивішої». Ось що пише про цей парадокс Карл Маркс у роботі «18 брюмера Луї Бонапарта»:

Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих. І якраз тоді, коли люди ніби тільки тим і зайняті, що переробляють себе і навколишній світ, створюючи щось ще небувале, якраз в такі епохи революційних криз вони богузливо вдаються до заклинань, викликаючи до себе на допомогу духів минулого, запозичують у них імена, бойові гасла, костюми, щоб у цьому освяченому старовиною вбранні, цією запозиченою мовою розіграти нову сцену всесвітньої історії. Так, Лютер переодягався апостолом Павлом, революція 1789–1814 рр. перевдягалася по черзі то в костюм Римської республіки, то в костюм Римської імперії, а революція 1848 р. не знайшла нічого кращого, як пародіювати то 1789 рік, то революційні традиції 1793–1795 років. (Маркс, 1961, 113).

Але чим величніші пози приймали учасники згаданих подій, чим яскравіші, благородніші форми вони підбирали для своїх вчинків, тим рельєфніше виступала буржуазна дріб'язковість змісту нової епохи, якщо брати її людський вимір. І навіть якщо епоха випадково висувала дійсно крупні фігури, як, наприклад, Мартін Лютер раннього періоду, Томас Мюнцер, Олівер Кромвель, Максиміліан Робесп'єр чи Наполеон, вона тут же виправляла свою помилку, і їх місце заступали люди, які повністю відображали дух нової епохи, тобто люди дрібні і дріб'язкові. Виходило щось на кшталт «славних прадідів великих – правнуки погані».

Кожна епоха сама виховує людей під свої потреби. І буржуазна епоха робила це по-буржуазному: виховувала, а частіше – просто штампувала нашвидкуруч, щоб було якомога більше і якомога дешевше. Для цього чисто по-буржуазному старалася, щоб виглядало подібно на кращі зразки, але фальсифікація матеріалу і масовий характер виробництва робили свою справу: продукт виявлявся неякісним і швидко ставав непридатним для здійснення з його допомогою заявлених високих намірів.

Тому так ставалося, що серйозних успіхів буржуазна революція досягала тільки тоді, коли на чолі руху ставали справжні реакціонери, тобто люди, які не просто підроблялися під старі зразки, а цілком щиро закликали до відродження старих порядків і самі реально були людьми старого гарту. Фра Савонарола, Ян Гус, Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Олівер Кромвель – оці дійсні засновники царства буржуазії – всі вони люто ненавиділи буржуазність і радикально виступили проти феодалізму тільки тому, що ясно бачили те, що пізній феодалізм уже наскрізь, як сказав би Гегель, «просвічує» буржуазністю. Всі вони закликали повернутися «до основ», до традицій раннього християнства, а значить, і раннього феодалізму.

Інакше кажучи, виховання навіть найкращих людей цієї епохи було процесом абсолютно стихійним, і не тільки їх вихователі, але й самі найкращі люди зазвичай просто «не відали, що творять», а кращі з кращих нерідко творили щось зовсім протилежне своїм намірам, і тільки тому вони виявлялися найкращими. Вони реально творили нову епоху, хоча були впевнені, що тільки відтворюють дуже стару.

Велика французька революція фактично проігнорувала той факт, що її головний натхненник, мислитель, який вніс чи не найбільший вклад в її ідейну підготовку, Жан-Жак Руссо задовго до початку революції виробив цілу програму виховання людей нової епохи. Він дає дуже розлогі і продумані поради-інструкції щодо виховання дітей в різних вікових категоріях. Серед викладених у книзі «Еміль або про виховання» думок зустрічаються як вкрай наївні, так і дуже глибокі ідеї. Причому навіть наївні ідеї Руссо дожили до нашого часу: як, скажімо, уявлення про природні схильності дитини чи про її природні права. Але далеко не всі педагогічні ідеї Руссо є наївними. Наприклад, небанальною є думка про те, що нова людина, згідно з думкою Руссо, має мати «голову філософа і руки ремісника» – тобто ідея про роль предметної діяльності у вихованні людини, в тому числі – і у вихованні її розуму. Зрозуміло, що на такій економічній основі, як ремесло, масового виробництва не налагодиш. У тому числі – і масового виробництва нового типу людини. Окремі екземпляри можуть виходити на рівні шедеврів, але на цьому й закінчиться. Та це вже не вина Руссо, що він жив у епоху, коли саме реміснича праця виявилася найбільш придатною для виховання розумної людини. Це, скоріше, проблеми тих людей, які сприйняли цю думку Руссо як готовий рецепт, а не як вказівку на те, що тільки праця, а не спостереження природи саме по собі, розвиває розум людини. Зрозуміло, що чим

більш розвинутими будуть форми праці, тим більш розвинутим буде і розум. Сам Руссо впевнений, що розум не можна виховати шляхом зазубрювання готових істин, що дітям у процесі виховання треба створювати такі умови, щоби вони самі «перевідкривали» всі головні відкриття людства. Погодьтеся, що ці ідеї набагато розумніші ніж ті, які нерідко вважаються зараз найновішими: що школярам і студентам треба надавати якомога новішу інформацію або знання про те, як її шукати.

Все це, правда, не рятує Руссо від пошуку зразків для виховання нової людини в минулому. Невипадково його роман, який передував «Емілію», називався «Нова Елоїза». Тут ми маємо очевидний натяк на Абеляра та Елоїзу.

Не виключено, що ці парадокси виникали саме тому, що і Жан-Жак Руссо, і його послідовникам-практикам дуже вже хотілося покінчити з пережитками минулого. Їм здавалося, що це можна зробити тільки тоді, коли вони протиставлять старому щось *інше*. Але іншим щодо того старого виявлялося зовсім не нове, а *дуже старе*. Насправді ж нове – це не просто «не старе», не просто щось протилежне старому. Нове не може бути вигаданим, сконструйованим за допомогою голови і в готовому вигляді поставленим на місце старого, воно мусить бути виведене зі старого, вирощене на його ж ґрунті, зрештою, нове – це обов'язково трансформоване, перетворене, «зняте» старе. Інакше замість дійсно нового ви отримаєте «добре забуте старе», тобто дуже старе. Протилежність нового і старого не в тому, що нове не може мати нічого спільного зі старим, а в тому, що нове – це подолання старого, вихід за його межі, вичерпання можливості його відтворення як старого. Воно існує не просто поряд зі старим як його альтернатива, а існує прямо в ньому як його власне заперечення, яке з нього ж і виростає. Жан-Жак Руссо ще цього всього не розуміє, він просто «геніально вгадує» потребу ще поки що неіснуючої буржуазної епохи в нових людях і фантазує на цю тему, навіть не розуміючи, що насправді він в дещо ідеалізованій формі описує тих людей, які живуть поряд з ним, хоча вони і «випередили свій час» – тобто діячів епохи Просвітництва.

***

Одним із перших мислителів, який зрозумів, що зауздання письменника полягає в тому, щоб шукати прототипи нових людей не в свій давнині, а в сучасній реальності і всіма силами, насамперед – силами літератури, допомагати цим прототипам типізуватися, перетворюватися із виключень у норму, був М.Г. Чернишевський. У романі під промовистою назвою «Що робити?

З розповідей про нових людей» він пише про своїх героїв так:

Недавно зародився у нас цей тип. Раніше були тільки поодинокі особи, що провіщали його; вони були винятками і, як виключення, почували себе самотніми, безсилими, і від цього були бездіяльні й або занепадали духом, або екзальтувалися, романтизували, фантазували, тобто не могли мати головної риси цього типу, не могли мати спокійної практичності, рівної і обміркованої діяльності, діяльної розсудливості...

..Недавно народився цей тип і швидко розплоджується. Його породив час, він знамення часу, і, чи сказати? – він зникне разом із своїм часом, недовгим часом. Його недавньому життю судилося бути і недовгим життям... Але після них буде все-таки краще, ніж до них. І минуть роки, і скажуть люди: «після них стало краще; але все-таки залишилося погано». І коли скажуть це, значить, прийшов час відродитися цьому типу, і він відродиться у ще численніших людях, в кращих формах, тому що тоді всього гарного буде більше, і все хороше буде краще; і знову та сама історія в новому вигляді. І так піде доти, доки люди скажуть: «ну, тепер нам добре», тоді вже не буде цього окремого типу, тому що всі люди будуть цього типу, і важко їм буде зрозуміти, як же це був час, коли він вважався за особливий тип, а не за загальну натуру всіх людей? (Чернышевський, 1950, 148).

М.Г. Чернишевський дуже високо цінував ідеї просвітників і прямо називає Руссо як першого мислителя, який поставив питання про те, що тільки виховання жінок у дусі науки є запорукою рівності жінок і чоловіків (Чернышевський, 1950, 278). А нова людина, – вважає Чернишевський, – не може з'явитися, доки жінка перебуває у рабському стані. Адже саме жінка є вихователькою дітей, а нерідко жінки керують і чоловіками – причому значно частіше, ніж може здатися самим чоловікам.

Але Чернишевський розуміє, що виховання мало, що свобода жінки має засновуватися на міцному економічному ґрунті, і таким ґрунтом не може бути чужа праця, якою в його часи жили ті жінки, яким була доступна освіта, а тільки активна участь самої жінки у виробництві. Ще одне добре розумів Чернишевський – те, що далеко не будь-яка праця звільняє жінку: багато є таких видів праці, які її, навпаки, закабальють. Хіба робота домашньої прислуги звільняє? Чи, скажімо, праця жінок на панщині? Або домашня праця, яку не дарма не найгірші мислителі іменували домашнім рабством, а не найкращі – рекомендували поряд з церквою та дитячою кімнатою як складову частину формули «природного» призначення жінки? Чернишевський спеціально

підкреслює відомий і до нього парадокс, що, починаючи ще з античності і закінчуючи часом, про який він пише, хіба що повія, яка не займала ніякого офіційного, визначеного для жінки релігійою чи мораллю місця в суспільстві, могла себе почувати більш-менш вільною людиною. Тому Чернишевський пропонує не будь-яку працю, а тільки організовану на розумних началах. Причому розумними він вважає саме колективістські начала.

Ми не можемо сказати, наскільки А.С. Макаренко надихався саме ідеями М.Г. Чернишевського, хоча А.С. Макаренко свідомо ставив перед собою саме ту мету, яку проголосив і обґрунтував Чернишевський – виховання нової людини. Та й паралелі між принципами, на яких будувалися швейні майстерні, описані в романі «Що робити?», і принципами організації колонії ім. Горького більш ніж очевидні. Та для нас не важливо, чи згадував А.С. Макаренко про роман М.Г. Чернишевського в період становлення комуни ім. Горького, чи ні¹. Нам важливо, що А.С. Макаренко, як і М.Г. Чернишевський, не сумнівається в тому, що завдання виховання нової людини можна і треба вирішувати.

Обидва вони розуміють, що завдання це нелегке, і тим, хто візьметься за його вирішення, не варто чекати на вдячність від своїх сучасників. На місці трьох крапок у приведеній вище цитаті з книги «Що робити?» Чернишевського стоять слова: «Шість років тому цих людей не бачили; три роки тому зневажали; тепер ... але все одно, що думають про них тепер» (Чернишевський, 1950, 148).

А.С. Макаренко в «Книзі для батьків» малює таку метафоричну картину:

Уявіть собі юрбу голодних людей, що заблудилися десь у пустелі. Уявіть собі, що в цих людей нема організації, нема почуття солідарності. Ці люди кожен на свій страх, кожен в міру своїх сил шукають їжі. І ось вони знайшли її і кинулись до неї в загальній лютій колотнечі, знищуючи один одного, знищуючи і їжу.

І якщо в цій юрбі знайдеться один, що не полізе в бійку, що прирече себе на голодну смерть, але нікого не вхопить за горло, всі інші, звичайно звернуть на нього увагу. Вони дивитимуться на

його вмирання очима, розширеними від здивування. Одні з цих глядачів назвуть його подвижником, високоморальним героєм, інші назвуть дурнем. Між цими двома думками не буде ніякої суперечності. (Макаренко, 1973, 257).

Але ж тоді виходить, що ситуація безвихідна – особливо для педагога. Кого ж йому виховувати, щоб було не по-звірячому? Виховувати альтруїстів – буде означати тільки відтворювати умови «пустелі». Не треба забувати, що з погляду наукової класифікації травоядні – це теж звірі. І якщо вже зайшла мова про пустелю, то, згідно з однією із версій, Сахара утворилася в результаті так званої неолітичної революції, коли великі скупчення тварин, які виникли внаслідок переходу від мисливства до скотарства, витоптали і зруйнували родючий шар на цих колись квітучих територіях. Зауважте, що це були саме травоядні тварини. Причому саме завдяки одомашненню цих травоядних багатов в чому і виникла сучасна цивілізація.

Тобто виходить, що навіть пустеля в чисто географічному розумінні цього слова може мати економічне коріння. у метафорі ж, яку наводить Макаренко, пустеля – поняття чисто економічне. Під пустелею він має на увазі такі економічні умови, коли навіть найродючіші ґрунти і найтяжча праця не забезпечують людям, притому дуже часто саме тим людям, які найбільше працюють, гідних умов життя.

Звичайно, що не чинити по-звірячому і не вчити цьому інших – у нелюдських умовах – це вже не просто подвиг, але і, можливо, перший крок до подолання такого стану справ. Точніше, без такого подвигу неможливі кроки до подолання, але самої відмови від звірячої моралі недостатньо. Адже пустеля легко поглине яку завгодно кількість подвижників. Вона їх або знищить, або перетворить на «дурнів», або, що ще гірше і буває найчастіше, зробить елементом власного відтворення і утвердження, як це сталося, наприклад, із християнством, яке висунуло немало найсправжнісньких подвижників, подвиги яких церква тисячі років прекрасно використовувала для утвердження найбільш диких форм звірства і свинства.

Виходить замкнуте коло: з одного боку, для зміни економічних умов потрібні нові люди, а з іншого боку, ці нові люди, навіть якщо вони будуть з'являтися, поодиноці нічого не можуть змінити в старих економічних умовах.

М.Г. Чернишевський слушно зазначає, що такі люди мають об'єднуватися між собою, причому об'єднуватися навкруг певної реальної справи. Він навіть розуміє, що такою справою може бути тільки виробництво, засноване на нових началах – на началах колективної власності, коли кожен учасник справи не думає про власну

¹ Роман Чернишевського «Що робити?» А.С. Макаренко читав і він справив на нього величезне враження, про що є свідчення з посиланням на розповідь самого А.С. Макаренка у спогадах колишнього вихованця комуни ім. Ф.Е. Дзержинського В. Зайцева (див. Воспоминания о Макаренко. Л.: Лениздат, 1960. с. 288). Але у додатку до заяви про вступ до центрального інституту організаторів народної освіти, написаній якраз тоді, коли розбудовувалася колонія ім. Горького, у якому Макаренко досить детально описав прочитані ним праці авторів з різних галузей знань та свої уподобання в художній літературі, ім'я Чернишевського не згадується. Див. <http://www.ug.ru/archive/3336>

вигоду, а розуміє, що найвигідніше для кожного – не конкурувати один з одним, а діяти спільно, за розумно обдуманим планом.

У цій ситуації змінюється і саме розуміння вигоди. Вигода вже ніяк не зводиться до накопичення багатства – чи то у вигляді грошей, чи у вигляді предметів, якими має право користуватися тільки їх власник. Незважаючи на те, що таке розуміння вигоди є дуже поширеним у будь-якому суспільстві, яке побудоване на відносинах товарного обміну, воно є вкрай абстрактним, тобто однобічним і бідним. Власне, що вигода в такому розумінні слова невивідна, стає очевидно вже з погляду товарного виробництва, як тільки воно стає розвиненим товарним виробництвом, тобто виробництвом капіталістичним. Найперше це стає зрозуміло стосовно грошей, накопичення яких як скарбу в умовах капіталізму виглядає як повне безумство, найбільш невивідне їх використання, яке можна було би придумати. Та, власне, з цього погляду, будь-які речі, які не можуть бути спожиті власником, вигідніше перетворювати в капітал, а не накопичувати.

Інша річ, що для капіталізму нехарактерно, щоб люди не конкурували одне з одним, а діяли спільно, за розумно обдуманим планом. Якщо бути більш точним, то не такий тип діяльності (бо без спільної дії людей за наперед обдуманим планом капіталізм як крупне машинне виробництво існувати не міг би) визначає характер капіталізму як суспільної формації, а саме доведена до краю конкуренція між індивідами та їх групами і спричинена нею анархія виробництва. Ця суперечність між притаманним капіталізму як розвиненому, тобто крупно товарному виробництву суспільним характером праці і приватним характером присвоєння, яке капіталізм успадкував від нерозвинених форм товарного виробництва, водночас і рухає капіталізм уперед, і підриває його зсередини. Причому підриває саме економічно.

На те, що капіталізм з часом стане невивідним навіть для самих капіталістів, звернув увагу І. Валерстайн. От цитата із передмови до книжки «Чи є майбутнє у капіталізму?», яку написав Г. Дерлуг'ян:

Відповідно до гіпотези Валлерстайна протягом наступних трьох або чотирьох десятиліть світовий капітал, переповнюючи глобальний ринок і піддаючись при цьому з різних сторін непереборному тиску податкових, соціальних і екологічних витрат, може зіткнутися зі структурною неможливістю знаходити досить надійні і вигідні інвестиційні рішення. Капіталізм стане невивідним і занадто ненадійним для самих капіталістів. (Валлерстайн, 2013, 9).

Дбати тільки про власну вигоду невивідно зрештою в умовах будь-якого суспільства, але

в умовах капіталізму абсурдність такої позиції стає очевидною.

М.Г. Чернишевський цікавий з цього погляду нааперед тим, що він – ще задовго до початку системної кризи капіталізму – систематично обґрунтував невивідність капіталізму зокрема і товарного виробництва взагалі. Тобто він дав як філософське, так і політекономічне обґрунтування його невивідності.

Філософським обґрунтуванням невивідності абстрактного розуміння вигоди служить його теорія «розумного егоїзму». Зрозуміло, що витoki цієї теорії треба шукати в філософії Фейєрбаха, прихильником якої був М.Г. Чернишевський. Але сказати, що Чернишевський не вніс свого власного внеску в розвиток матеріалістичної концепції Фейєрбаха, ми не можемо. Відомо, що Фейєрбах визнавав себе матеріалістом у галузі історії, але у сфері історії він не готовий був солідаризуватися з матеріалістами.

Чернишевський проводить точку зору матеріалізму значно послідовніше. Для нього очевидно, що суспільне буття визначає суспільну свідомість точно так само, як свідомість взагалі є похідною від буття взагалі.

Власне, на цьому й будується його соціально-педагогічна концепція: хочете отримати новий тип людини – беріть людину, яка вона є, і створіть їй нові, власне людські, умови для розвитку. Тоді матимете і результат. Досвід А.С. Макаренка показує, що ця концепція працює навіть тоді, коли початковий «людський матеріал», з яким доводиться мати справу, буде вкрай зіпсованим попереднім досвідом.

***

Педагогічний «секрет» А.С. Макаренка дуже коротко і дуже влучно, як і годиться великому майстру слова, розкрив Максим Горький у своїх спогадах про перебування у колонії:

На зборах командирів, коли вони діловито обговорюють хід роботи в колонії, питання харчування, вказують один одному на промахи в роботі загонів, на різні недбалості, помилки, – Антон Макаренко сидить збоку і лише зрідка вставляє в розмову два-три слова. У більшості випадків це слова докору, але він говорить їх як старший товариш. Його слухають уважно і не соромляться сперечатися з ним – як із двадцять п'ятим товаришем, який визнаний двадцятьма чотирма розумнішим, досвідченішим, ніж усі вони. (Воспоминания, 1960, 29).

От і весь секрет! Педагогові треба просто стати частиною колективу, завоювати авторитет серед вихованців, щоб вони визнали його своїм товаришем, хоча і старшим, що означає тільки – «розумнішим і досвідченішим, ніж вони». Когось це може розчарувати. Де ж тут філософське

та політекономічне підгрунття, де тут соціальна педагогіка?

Насправді великий письменник зумів ухопити в цих кількох рядках і філософське, і політекономічне підгрунття, і соціальний характер цієї педагогіки, і навіть найголовніший її секрет. Секрет тут полягає в тому, що педагоги до Макаренка, а абсолютна більшість – і після Макаренка – не розуміли предмета педагогіки. Вони були впевнені, що таким предметом є душа окремого індивіда, знаменита локківська «табула раса», на якій педагогіка рукою окремого педагога виводить прописи «вічних істин» чи, якщо говорити «по-модному», закодує на «жорсткому диску», яким собі зараз уявляють мозок (це у XVIII сторіччі була просто дошка, а тепер – «інтерактивна дошка!»), найновішу інформацію.

Макаренко ж упевнений, що і предметом педагогічної роботи, й одночасно інструментом, за допомогою якого працює педагогіка, є не індивід (з одного боку – учень, з іншого – педагог), а колектив. А це вже філософія. Причому філософія такого високого ґатунку, що в порівнянні з нею індивідуалістична емпірична філософія Локка, якою дотепер послуговується педагогіка, виглядає приблизно так само, як виглядають уявлення більшості сучасних педагогів про те, як влаштований та як працює комп'ютер, порівняно з уявленнями про це у фахівців із виробництва комп'ютерів чи програмістів.

Ні, не можна сказати, що з XVIII сторіччя філософія не зробила жодного кроку вперед у цьому питанні. Як мінімум, після Локка був Фіхте, філософія якого просто вимагала забути навечно, що душа людини – це щось пасивне. З цього погляду ставало ясно, що з учня, який буде тільки пасивно сприймати інформацію, нічого путнього не вийде. Що тут казати про Гегеля чи Маркса! Та, власне, те, що для педагогів було і залишається величезним секретом, для філософів було очевидно уже в часи античності – що душа людини «не посудина, яку треба заповнити, а факел, який треба запалити».

Філософське відкриття А.С. Макаренка полягало не в тому, що він перестав сприймати своїх вихованців як «матеріал», з якого можна щось «ліпити» – це розуміли всі більш чи менш талановиті педагоги і до нього. Його відкриття полягало в тому, що він знайшов опосередковую ланку між індивідуальним і всезагальним, представником якого є педагог. Ту опосередковую ланку, якої не бачили ні Фіхте, ні Гегель, ні Фейєрбах. І навіть Маркс, у якого всі необхідні думки з цього приводу можна легко знайти в «Капіталі» (кооперація, виробниче навчання), ніколи не продумував це питання спеціально стосовно педагогіки і не формулював у термінах,

які були б зрозумілі педагогам. Цією опосередковуючою ланкою, згідно думки Макаренка, мав бути колектив. Але не будь-яка сукупність людей (наприклад, шкільний клас чи студентська група), а саме колектив, тобто така сукупність людей, які об'єднані між собою виробничим процесом і суспільно значущою метою. Причому далеко не будь-який виробничий процес і не будь-яка спільна мета може перетворити сукупність людей у колектив. Власне, саме в цьому і полягало відкриття Макаренка, а не просто у розкритті ключової ролі виробничого колективу у процесі виховання людини. Про це, як уже писалося раніше, знав і М.Г. Чернишевський.

Так от, Макаренко відкрив те, що в масовому масштабі, а не просто в порядку виключення, нова людина може виховуватися тільки тоді, коли вона включена в колектив, зайнятий в якомога більш передовому – з погляду технології і з погляду організації – виробничому процесі. У такому процесі, від якого буде залежати дуже багато в суспільстві. У процесі, в якому найлегше відчуті і зрозуміти, що, виробляючи ті чи інші речі, цей колектив виробляє не тільки себе як колектив, спаяний дисципліною цієї новітньої технології, а цим самим виробляє і кожного члена колективу як продукт цієї нової дисципліни, але виробляє і нові суспільні відносини.

Макаренко знайшов той важіль, за допомогою якого можна «перевернути Землю», яка в умовах, коли кожен дбав тільки про себе, перетворилася на те, що Чернишевський порівнював із пеклом, а сам Макаренко з пустелею. Цим важелем виявилася форма колективності, яка відповідала сучасному рівню розвитку продуктивних сил суспільства. Як і всі інші великі відкриття, які змінили історію людства, це відкриття виростало безпосередньо із практики.

Суттю цієї нової педагогіки, як і суттю нової форми колективності були ради (Горький не випадково для характеристики суті методу А.С. Макаренка вибрав опис саме засідання ради командирів). І як це не каламбурно звучить, але в радах – як новій формі колективності – не було нічого специфічно радянського. Просто в Радянському Союзі найбільш концентровано саме на організаційному рівні виразилася загальна тенденція в розвитку сучасних продуктивних сил взагалі. Цим, скоріше всього, пояснюється той величезний інтерес, який викликав досвід Макаренка у всьому світі: «Педагогічна поема» була цілком або частково перекладена більше як п'ятдесятьма мовами світу. (Хиллиг, 2014, 24).

Власне те, що саме ради є універсальною і найбільш ефективною формою самоуправління для людського суспільства, зауважив ще Генрі Льюїс Морган в своїй знаменитій книзі «Первісне

суспільство». Він вважав, що досягнення періоду варварства, серед яких він назвав і ради, якщо «розглядати їх стосовно до всієї суми людського прогресу ... в своєму відносному значенні перевершують все, створене людиною в наступні періоди» (Морган, 1935, 21). Цікаво, що Ф. Енгельс в «Походженні сім'ї, приватної власності і держави» навіть не звернув уваги на це місце. А якщо б прожив трохи довше, то, можливо, змушений був би дуже ґрунтовно пропрацювати цю книжку ще раз. І хтозна, чи не була б знаменита формула Маркса «Вітряк дає вам суспільство на чолі із сюзереном, а парова машина – суспільство на чолі з капіталістом» ним доповнена в тому дусі, що «електричний двигун і комп'ютер дають нам суспільство на чолі з радами».

Сьогодні досить очевидно, що організувати будь-яке сучасне виробництво за «добрим старим» принципом «я начальник – ти дурак, ти начальник – я дурак» вже не вдасться. У сфері ІТ, наприклад, без «мітингу» й кроку ніхто не ступить. І хоча навряд чи хтось із організаторів успішних стартапів колись читав Макаренка, але у більшості з них порядки є чистою копією тих, що були у колонії імені Горького, чи комуні імені Дзержинського. Просто цього вимагає характер сучасного виробництва.

Інша річ, що дуже велика різниця є між тим, чи будуть на чолі суспільства стояти ради директорів великих корпорацій, які будуть радитися про те, як заставити інших людей працювати на себе все більше і більше, і перетворити будь-яке виробництво у те, що в сфері ІТ не дарма називають «галерами», чи, як у Макаренка, ради командирів, які не тільки вільно обираються тими, хто сам працює (це якраз Макаренко не вважав головним, а вважав, що обов'язково кожен, хто працює, мусить сам пройти через таке «командирство»), і які радяться не тільки і навіть не стільки про те, як не тільки виробляти більше і краще речей, скільки про те, як удосконалити самі форми колективності, які за таких умов перетворюються у найголовнішу продуктивну силу суспільства.

Саме робота з організації колективу, чи, що те ж саме, педагогічна, точніше, соціально-педагогічна робота, виявилася тією «стороною» людської діяльності, яка вирішувала проблему «всесвітності» розвитку індивіда. Це дійсно всього лиш одна із сторін діяльності, яка може навіть перетворюватися в професію. Але скількома б професіями не оволодівав індивід, він буде так само далеко від всесвітності, як і тоді, коли він володіє тільки однією, або й не володіє жодною. Адже сторін людської діяльності, кожна з яких може перетворитися в професію, безліч, а в порівнянні з безліччю будь-якої кількості освоєних індивідом професій буде виглядати як

однобічність, а індивід, який таким дивним шляхом прагне досягти універсальності, буде приреченим на розчарування.

Інша річ – колектив. Його можливості обмежені тільки досягнутим на даний момент рівнем розвитку продуктивних сил суспільства. А.С. Макаренко довів, що правильно організований колектив може виробляти що завгодно. Взявся колектив колонії імені Горького вирощувати порослят – вони виявилися доглянутими краще не тільки за селянських свиней, а й за самих селян. Вирішили виробляти меблі – без проблем. Запропонували їм випускати електродрилі і фотоапарати, які і в світі випускалися на той час тільки двома чи трьома фірмами – зараз порадимося і скажемо, через скільки часу будемо готові до цієї справи. А про те, чим цей колектив займався весь час, незалежно від того, чи виробляв він сільськогосподарську продукцію чи точну механіку – тобто виробництво нової людини – виходило у нього так, як ні в кого в світі не виходило. Бо в світі з людей, у кращому випадку, виходили гарні свинарі, столяри, токарі, інженери чи педагоги. Хоча гарні педагоги виходили вкрай рідко. А член макаренківського колективу дуже легко в короткий час перетворювався із свинаря в столяра, із столяра – в токаря, із токаря – в майстра чи начальника цеху, і при цьому кожен з них був просто неймовірним педагогом. Оскільки не Макаренко творив ці самі педагогічні чудеса, а сам колектив, у якому Макаренко виступав виключно у ролі «старшого товариша».

Так неже Макаренко був такий розумний, що, попри розвиток науки і техніки за останні 80 років, винайдені ним педагогічні принципи залишаються такими ж ефективними, як і в 20-30-х роках минулого століття?

Звичайно, ні. Це, скоріше, сучасна педагогіка, та і організація праці також, загальмувалися в своєму розвитку настільки, що абсолютно не відповідають не тільки сучасному рівню розвитку науки і техніки, а навіть тому рівню їх розвитку, який був в часи Макаренка. Тому елементарна політехнічна освіта, яку він вдало практикував, сьогодні здається педагогічним чудом. Звичайно, що рівень універсальності людини, якого вимагає сучасний рівень техніки, набагато вищий, ніж може дати система Макаренка в тому вигляді, як вона виникла. Але про це теж уже встигли подумати розумні люди. В.О. Босенко в книзі «Виховати вихователя» пише про те, що сьогоднішня політехнічна освіта, крім зв'язку з найпередовішим виробництвом, на якому ґрунтувалася система Макаренка, мусить забезпечити ще й зв'язок і з найсучаснішою наукою.

Причому зв'язок цей, – вважає, В.О. Босенко, – має бути незовнішнім, за типом погоні виробництва

за інноваціями, чи, скажімо, орієнтації науки на «кінцевий результат», або, інакше кажучи, її комерціалізації. Від такого зв'язку тільки програють як наука, так і виробництво, не кажучи вже про людей, задіяних в науці чи виробництві. Вченим в такій ситуації годі й думати про наукову творчість, а що стосується виробничників, то таким чином орієнтована наука виступає як їх найгірший ворог, оскільки будь-яка вигідна для власників засобів виробництва інновація означає насамперед звільнення людей, зайнятих на даний момент у виробництві, чи інтенсифікацію праці для тих, хто залишився.

Зовсім по-іншому бачить зв'язок науки з виробництвом, а їх обох з педагогікою автор книги «Виховати вихователя». І оскільки до думки, яка буде висловлена в наведеній нижче досить довгій цитаті, ні сучасна філософія, ні сучасна політична економія, ні, тим паче, педагогічна наука і практика на разі додати не мають чого, цими словами ми й закінчимо розбір питання про філософські та політекономічні засади педагогічної доктрини колективізму:

Жодній людині, що займає необхідне місце в виробничо-технологічній ієрархії, не можна відмовити в творчості (як і ні одному вузлові або ступеню в системі виробництва, виробничій технології не можна відмовити в висококваліфікованому обслуговуванні) і, отже, нікого не можна позбавити найвищої можливої в даний період освіти, навчання. Більше того, всім доведеться забезпечити постійне, безперервне, досконале (в зв'язку зі все новими досягненнями науки і практики) навчання...Кожному працівнику зі свого боку було б варто також зрозуміти, що два вихідних дні на тиждень даються йому не для риболовлі з ночівлею, а для постійного навчання та підтримки себе у фізичній і інтелектуально-політехнічній формі. І справа не просто у відновленні витрачених фізичних, інтелектуальних і т. п. сил працівника, а в розвитку постійному, розвитку фізично-інтелектуально-політехнічному як єдиному процесі. Припинить розвиток за одним із цих «параметрів», і долею як людини, так і виробництва стане деградація.

Таким чином, загальної вищої освіти, до того ж політехнічної – для всіх, не уникнути, як не уникнути, мабуть, будівництва навчально-науково-виробничих комплексів, які стануть ефективним органом з перетворення (і навчання перетворенню) власне навчання в безпосередню продуктивну силу, в «уречевлену силу знання», в «технологічне застосування науки» (К. Маркс), в тому числі і педагогіки. Питання лише в тому, щоб, по-перше, зрозуміти, що все це – вимога самого об'єктивного розвитку виробництва, а не суб'єктивістський, благодійний, гуманний акт, і,

по-друге, не спізнитися б із цим. (Босенко, 2004, 142-143).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання.

Дослідження показало, що протиставлення колективізму та індивідуалізму, яке здається очевидним повсякденній свідомості, яке некритично приймає дуже багато сучасних дослідників, насправді має не абсолютний, а відносний характер. Абсолютне протиставлення індивідуального та колективного насправді не було характерне для класичної філософської та педагогічної думки. Навпаки, класична філософська та педагогічна думка рухалася в напрямі виявлення теоретичної та практичної основи «тотожності протилежностей» індивідуалізму та колективізму. Починаючи з Ж.-Ж. Руссо, такою реальною основою вважалася праця. Л. Фейєрбах сформулював ідею «родової сутності людини». На основі цієї ідеї М.Г. Чернишевський виводить концепцію «розумного егоїзму», яку він пропонує покласти в основу формування «нової людини». У статті здійснена спроба довести, що усталена в радянській педагогічній літературі звичка трактувати цю ідею як елемент «утопічного соціалізму» не може бути визнана достатньо обґрунтованою. Насправді як сама ідея свідомого формування нового типу людини, здатної до життя в умовах сучасних продуктивних сил, які для свого безпечного функціонування вимагають точного і науково обґрунтованого узгодження зусиль тисяч, десятків тисяч, а часто і сотень тисяч людських індивідів у глобальному масштабі, так і суспільна потреба у такому типі людини з кожним десятиліттям стають все більш очевидними і нагальними.

Пізніше такий підхід отримав назву принципу політехнізму в освіті, проблеми і перспективи застосування якого у вітчизняній освіті вичерпно проаналізовані у роботі В.О. Босенка «Виховати вихователя».

Масштабний педагогічний експеримент з виховання такого нового типу людини на основі включення дітей у колективну працю з організації найпередовішого на свій час виробництва, проведений під керівництвом А.С. Макаренка, продемонстрував, що така ідея не тільки не є утопією, але може застосовуватися навіть до дітей, які – з погляду звичайної педагогіки – вважалися практично безнадійними.

Інтерес до педагогічної спадщини А.С. Макаренка не згасає до цього часу. Парадокс полягає в тому, що основні центри вивчення ідей А.С. Макаренка нині локалізовані в Німеччині та в Італії. Тому найближчим продовженням досліджень з піднятої у статті теми могли б бути

роботи, які би сприяли формуванню подібного центру і в Україні.

Тільки на основі ретельного дослідження класичної теоретичної спадщини та найкращих зразків педагогічної практики ми зможемо зрозуміти,

що справжній колективізм є не що інше, як послідовно проведений індивідуалізм, а виховання справжньої, розвинутої індивідуальності, особистості можливо виключно тільки в правильно організованому колективі і через колектив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Босенко В.А. Воспитать воспитателя : заметки по философским вопросам педагогики и педагогическим проблемам философии. Киев : Всеукраинский Союз рабочих, 2004. 352 с.
2. Есть ли будущее у капитализма? / Вальерстайн И. и др. / пер. с англ. ; под ред. г. Дерлугьяна. М. : Издательство Института Гайдара. 2013. 320 с.
3. Воспоминания о Макаренко: сб. материалов / сост. Н.А. Лялин, Н.А. Морозова ; коммент. Н.А. Морозовой. – Л. : Лениздат, 1960. 436 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Том 3. Философия духа. М. : Мысль, 1977. 471 с.
5. Калиняк О.Т., Колядко О.Ю. Індивідуалістичні та колективістські цінності в сучасному українському суспільстві: особливості міжпоколінневих інтерпретацій (на прикладі мешканців Львівщини). Габітус. 2020. Випуск 11. С. 41-47. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.7>
6. Культурні відмінності – хто важливіший: індивід або група? *Безпечний притулок* : веб-сайт. URL : <https://migranciwielkopolska.caritas.pl/uk/2781-2/>.
7. Мельтцер Г. Колективізм vs. Індивідуалізм. Option.news : веб-сайт. URL: <https://option.news/uk/%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%B7%D0%BC-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8-%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC%D1%83/>
8. Макаренко А.С. Книга для батьків. Київ : Радянська школа, 1973. 528 с.
9. Макаренко А.С. Проблемы школьного советского воспитания. / А.С. Макаренко. Пед. соч.: в 8-ми т. М. : Педагогика, 1983. Т. 4. 400 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта / Маркс К., Энгельс Ф. Твори : у 50-ти т. Київ : Держ. видавництво політичної літератури, 1961. Т. 8. 689 с.
11. Метгини Э. Гражданственность как ценностное основание воспитательной системы А. С. Макаренко. Народное образование. 2018. № 6–7. С. 146–154.
12. Морган Г.Л. Древнее общество. Л. : Издательство института народов Севера ЦИК СССР, 1935. 350 с.
13. Хиллиг Гётц. В поисках истинного Макаренко. Русскоязычные публикации (1976-2014). Полтав. нац. пед. ун-т имени В.Г. Короленка. Полтава : Шевченко Р. В., 2014. 778 с.
14. Чернишевський М.Г. Що робити? З оповідань про нових людей / пер. з рос. під ред. Н. Андріанової. Київ : Держполітвидав України, 1950. 366 с.
15. Bromley Daniel W. Possessive individualism : a crisis of capitalism. New York : Oxford University Press, 2019. 280 p. DOI: 10.1093/oso/9780190062842.001.0001
16. Crespi F., Martucci D. L'individualismo del nuovo secolo tra privatismo e nuove forme di legame sociale. C. Leccardi, & P. Volonté (a cura di) Milano: Egea, 2017. 18 p.
17. Waterkamp D. Götz Hillig and his search for the true Makarenko. What did he find? International Dialogues on Education, 2018, Volume 5, Number 2, pp. 37-55

REFERENCES

1. Bosenko V.A. (2004). Vospitat' vospitatelja: zametki po filosofskim voprosam pedagogiki i pedagogicheskim problemam filosofii [Raise an educator: notes on philosophical issues of pedagogy and pedagogical problems of philosophy] / 2-e izd. – Kiyv : Vseukrainskij Sojuz rabochih [in Russian].
2. Vallerstajn I. y dr. (2013). Est' li budushhee u kapitalizma? [Does capitalism have a future?] / per. s angl. pod red. g. Derlug'jana. M. : Izdatel'stvo Instituta Gajdara [in Russian].
3. Vospominaniya o Makarenko (1960) [Memories of Makarenko] : sb. materialov / sost. N. A. Ljalin i N. A. Morozova; komment. N. A. Morozovoj. L. : Lenizdat [in Russian].
4. Gegel' G.V.F.. (1970). Jenciklopedija filosofskih nauk.[Encyclopedia of Philosophical Sciences] / Tom 3. Filosofija duha. – M. : Mysl' [in Russian]/
5. Kalynjak O.T., Koljadko O.Ju. (2020). Indyvidualistychni ta kolektyvistsjki cinnosti v suchasnomu ukrainsjkomu suspiljstvi: osoblyvosti mizhpokolinnjevykh interpretacij (na prykladi meshkanciv Ljvivshhyny. [Individualistic and collectivist values in modern Ukrainian society: features of intergenerational interpretations (on the example of Lviv region residents)] / Kalynjak O.T., Koljadko O.Ju. // Ghabitus. – Vypusk 11. – 2020. – s. 41–47. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.7>
6. Kuljturni vidminnosti – khto vazhlyvishyj: indyvid abo ghrupa? (2020). [Cultural differences – who is more important: the individual or the group. Safe shelter : website URL : <https://migranciwielkopolska.caritas.pl/uk/2781-2/> [in Ukrainian].
7. Meljtcer Gh. (2020). Kolektyvizm vs. Indyvidualizm.?[Option.news : website URL: <https://option.news/uk/%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%B7%D0%BC-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8-%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC%D1%83/> [in Ukrainian]/

8. Makarenko A.S. (1973). Knygha dlja batjkiv [A book for parents]. Kyjiv : Radjansjka shkola [in Ukrainian].
9. Makarenko A.S. (1983). Problemy shkol'nogo sovetskogo vospitaniya [Problems of Soviet school education]. Ped. soch.: v 8-mi t., M. : Pedagogika [in Russian].
10. Marks K., Engheljs F. (1961). Visimnadejate Brjumer Luji Bonaparta [The eighteenth of Brumer Louis Bonaparte]. Tvory. T 8. Kiyv : Derzh. vydavnyctvo politychnoji literatury [in Ukrainian].
11. Mettini E. (2018). Grazhdanstvennost' kak cennostnoe osnovanie vospitatel'noj sistemy A. S. Makarenko [Citizenship as the value basis of the educational system A.S. Makarenko]. Narodnoe obrazovanie. № 6-7, 2018. – s. 146-154 [in Russian].
12. Morgan G.L. (1935). Drevnee obshhestvo [Ancient society]. L. : Izdatel'stvo instituta narodov Severa CIK SSSR [in Russian].
13. Hillig Gjotc. (2014). V poiskah istinnogo Makarenko. Ruskojazychnye publikacii (1976-2014)[In search of the true Makarenko. Russian-language publications (1976-2014)] / Poltav. nac. ped. un-t imeni V. G. Korolenka. – Poltava : Shevchenko R. V. [in Russian].
14. Chernyshevsjkyj M.Gh. (1950). Shho robyty? Z opovidanj pro novykh ljudej. [What to do? From stories of new people]. Kyjiv : Derzhpolitvydav Ukrajinjy [in Russian].
15. Bromley Daniel W. (2017). Possessive individualism : a crisis of capitalism – New York, NY : Oxford University Press, [2019]. DOI: 10.1093/oso/9780190062842.001.0001
16. Crespi F., Martucci D. (2018). L'individualismo del nuovo secolo tra privatismo e nuove forme di legame sociale. C. Leccardi, & P. Volonté (a cura di) Milano: Egea.
17. Waterkamp D. Götz Hillig and his search for the true Makarenko. What did he find? International Dialogues on Education, 2018, Volume 5, Number 2, pp. 37–55.